

Koskaan et muuttua saa...

Jürgen Habermasin teoria porvarillisesta julkisuudesta

"Valistukseen ei vaadita mitään muuta kuin vapautta ja vahingottominta kaikesta mitä vapaus voi merkitä, nimittäin että kukin asettaa järkensä kaikilta osin julkiseen käyttöön."

- Immanuel Kant

Frankfurtin koulukunnan toisen polven johtohahmo Jürgen Habermas (s. 1929) on ollut näkyvä vaikuttaja Länsi-Euroopan yhteiskuntatieteellisessä keskustelussa jo 1960-luvulta. Habermasin kirjallinen tuotanto on laaja, eikä sen ehtyminen tunnu olevan näköpiirissä. Viimeisenä osoituksena siitä ovat kaksiosainen mammuttiteos **Theorie des Kommunikativen Handelns** (1981a) jatkoosineen sekä luonnokset 'modernin' teoriasta.

Habermas oli Marcusen ohella 1960-luvun opiskelija- ja sivistyneistöliikkeen tärkeimpiä filosofisia vaikuttajia Liittotasavallassa. Varsinkin Habermasin dosentinväitöskirja **Strukturwandel der Öffentlichkeit** (1962) ja sen kritiikki porvarillisen julkisuuden rappiosta inspi-

roi opiskelijaliikettä, mm. Springer-lehdistön vastaisissa kampanjoissa. Vuosikymmenen loppupuolella 'näennäisvallankumouksesta' ja 'vasemmistofasismiin' vaaroista puhunut Habermas menetti kuitenkin auktoriteettiasemansa opiskelijaliikkeessä samoin kuin sen myötä virinneessä marxilaisessa teoreettisessa keskustelussa. Sen jälkeen Habermas on omaksunut enemmänkin akateemisen keskustelijan roolin ja hänestä onkin käytetty nimityksiä "marxilainen Kant" ja "myöhäisvalistaja" (Horster 1980, 14). Moderni valistusfilosofi Habermas on säilyttänyt kriittisen etäisyyden myös 1970-luvulta lähtien Liittotasavallassa versoneisiin uusiin yhteiskunnallisiin liikkeisiin.

Strukturwandelia on sanottu Habermasin empiirisimmäksi työksi, mutta tuskin sitäkään voi pitää empiirisenä sanan tavanomaisessa mielessä. Laajaa sosiaalishistoriallista aineistoa sisältävän teoksen 'maanläheisyys' - verrattuna Habermasin muuhun tuotantoon - tekee siitä myös hyvän johdannon hänen myöhempään ajatteluunsa, varsinkin kun Habermas on 1980-luvulla palannut moniin **Struktur-**

wandelin teemoihin kehittämällä kommunikatiivisen toiminnan teoriaa ja samalla kommunikatiivisen rationaalisuuden normatiivista mittapuuta (Gronow 1982, 249). Habermas on myös vihjannut halustaan kirjoittaa teos uudelleen modernin kriittisen teorian näkökulmasta (Habermas 1981b, passim.).

Habermasin mukaan julkisuus on sekä yhteiskunnan poliittisen organisoitumisen periaate että yhteiskunnallisen elämän alue tai sfääri, jossa ns. julkinen mielipide muodostuu. Tämä puolestaan edellyttää kriittisesti keskustelevaa yleisöä (SdÖ, 13-17). Kansalaisten keskustelussa muodostuvan yleisen mielipiteen tehtävänä on taata poliittisen päätöksenteon ja vallankäytön rationaalisuus, sen perustuminen järkeen eikä voimankäyttöön. Julkisuuden käsite viittaa myös porvarillisen julkisuuden ideaalityyppiin tai "epookkityyppiseen kategoriaan" (SdÖ, 7), jonka kehitystä Habermas pyrkii historiallisesti tarkastelemaan.

Strukturwandelin teesinä on, että 1600-1700-luvun taitteessa syntyvä uusi porvarillinen julkisuus alkaa rappeutua 1800-luvun jälkipuolelta lähtien muuttuen manipulaatiiviseksi ja demonstratiiviseksi julkisuudeksi. Tässä rakenteellisesti muuttuneessa julkisuudessa yleinen mielipide ei enää muodostu keskustelun kautta, vaan siitä on tullut jotakin ylhäältä päin tuotettua, joukkotiedotuksen välittämää massakulttuuria, jota yleisö passiivisesti kuluttaa.

Koska tässä numerossa oleva Habermasin artikkeli tiivistää melko hyvin myös **Strukturwandelin** teemat, käsittelen tässä vain muutamia, lähinnä Habermasin tutkimustapaan liittyviä kysymyksiä.

Kiinnostavaa teoksessa on varsinkin sen näkökulma julkisuuteen

kansalaisyhteiskunnan organisoitumisen periaatteena ja alueena. Tässä mielessä julkisuus on kiinnostava tema esim. yhteiskunnallisten liikkeiden tutkimisessa (vrt. Paris 1981 ja Hyvärinen 1985). Kysymys liittyy siihen, miten ihmiset voivat organisoitua ja organisoida mielipiteitään julkisuuden kautta. Julkisuusteorian kannalta esim. valtiollinen sääntely, jolla on eri aikoina rajoitettu alkoholin tai kahvin juontia, ei johtunut - ainakaan pelkästään - siitä, että itse ainetta pidettiin vaarallisena, vaan siitä, että ihmisten kokoontuminen pubeihin ja kahviloihin koettiin vaaralliseksi.

Vaikka Habermasin julkisuusteoriassa ei olekaan kyse spesifisti joukkotiedotuksen analyysistä, se on inspiroinut varsinkin tanskalaista tiedotustutkimusta¹. Tiedotustutkimuksen kannalta **Strukturwandel** on kiinnostava ehkä juuri siksi, että se tutkii kommunikaatiota osana laajempia yhteiskuntateoreettisia kysymyksiä.

Valistuksen ihanne

Habermasin rekonstruoima porvarillisen julkisuuden (ideaali)tyyppi sai muotoilunsa jo Kantin valistusfilosofiassa. Kant vaati järjen valtaa pakkovallan sijaan ja määritteli julkisuuden periaatteeksi, joka voi taata yksimielisyyden politiikassa. Hänelle julkisuus oli sekä oikeusjärjestyksen periaate että valistuksen metodi. (Kant 1979, 4.) Vallankäyttö piti alistaa julkiselle kontrollille. Vallankäytön kritiikki, jota valistuneet porvarit harjoittivat klubeissaan ja lehdistään, oli Kantin mukaan perustaltaan epäpoliittista, moraalista. Julkisen keskustelun tavoitteena oli moraalisesti kestävien ratkaisujen löytäminen päätöksenteolle.

Kant teki kuitenkin tärkeän varauksen julkiselle järjestykselle rajoittamalla sen vapaa-aikaan, työn ja tuotannon ulkopuolelle. Järjen julkisella käytöllä Kant tarkoitti sitä, että joku oppinut käyttää järkeään yleisön edessä. Yksityiskäyttö puolestaan viittaa siihen, miten yksilö voi käyttää järkeään jossakin hänelle uskotussa yhteiskunnallisessa asemassa tai virassa. Saarnastuolistaan sanaa julistavaa pappia sitoo kirkon uskontunnustus, eikä hän voi järkeillä omiaan. Sen sijaan virkansa ulkopuolella, oppineena, pappikin voi kritisoida uskonnon harjoitusta.

Kantilainen julkisuus ei ollut avoin kaikille. Edellytyksinä osallistumiselle julkisuuteen olivat sivistys ja omistus. Porvarien ja aatelisten lisäksi omistajiksi Kant tulkitsi myös kulttuurisen pääoman haltijat, tieteiden ja taiteiden harjoittajat.

Molemmat rajoitukset sisältyvät myös Habermasin rekonstruoimaan ideaan porvarillisesta julkisuudesta. Siinä työn ja tuotannon sfääri oli suljettu julkisuuden ulkopuolelle ja julkisuuteen saattoivat ottaa osaa vain omistavat luokat. Ihanneyhteiskuntaa, jossa kaikista kansalaisista saattoi tulla omistajia, vastaa idea pientavarantuottajien yhteiskunnasta, jossa tavarantuottajat vaihtavat vapaasti tavaroitaan markkinoilla kysynnän ja tarjonnan pysyessä tasapainossa. Toiseksi julkisuus edellyttää porvarillisen yhteiskunnan muodostumista julkisen vallan vastakohdaksi. Kolmanneksi julkisuus tarvitsee yleisön, joka julkisen mielipiteen kautta pystyy vaikuttamaan valtion viranomaisten päätöksiin.

Habermas myöntää, että edellytykset eivät toteutuneet täysin edes 1800-luvun alkupuolella liberaalin porvarillisen julkisuuden kaudella. Hän väittää kuitenkin, että

"julkisuus porvarillisen oikeusvaltion organisoitumisperiaatteena oli kapitalismin tässä kehitysvaiheessa uskottava" (SdÖ, 109-110). Porvarillinen julkisuus ei siis Habermasin mukaan ollut pelkkä idea vaan myös toteutunut käytäntö.

Strukturwandelin keskeinen ongelma on juuri porvarillisen julkisuuden idean ja todellisuuden suhde. Tutkiessaan historiaa ideaalittyyden kautta Habermas harrastaa paikoitellen sellaista historian "stilisointia" (SdÖ, 9), joka ei välttämättä tee oikeutta kohteelleen. Ideaalittyydestä tulee silmälasit, joiden läpi Habermas lukee historiaa. Kuitenkin jo itse ideaalittyyppi sisältää monia ristiriitoja, joita Habermas ei juuri käsittele.

Vaikka porvarillinen julkisuus oli lupaava kaikille yhteiskuntaluokille, sen toteutuminen merkitsi epäilemättä myös uusien hegemonisten suhteiden muodostumista. Habermasin esittämä ihanteellinen kuva porvarillisesta julkisuudesta 1700-luvun ja 1800-luvun alkupuolen Englannissa muuttuisi paljon ristiriitaisemmaksi, jos julkisuutta tarkasteltaisiin yhteiskunnallisten liikkeiden, luokkien ja poliittisten kamppailujen eikä vain (abstraktin) järkeilevän yksilön näkökulmasta. Julkisuudessa ei ollut kyse pelkästään absoluuttisen valtion kumoamisesta, vaan myös uuden hallitsevan blokin muodostumisesta (Eagleton 1984, 10-11), blokin, joka syntyi aateliston ja porvariston kompromissin tuloksena.

Jägerin (1973, 37-39) mukaan Habermasin kuvaus englantilaisesta parlamentarismista liberaalin porvarillisen julkisuuden kaudella yliarvioi sivistysporvariston (tiedemiehet, juristit, lääkärit, virkamiehet jne.) roolia, jota Habermas pitää keskeisenä porvarillisen julkisuuden varhaisvaiheessa. Jägerin

mielestä Habermasin malli viittaa-kin itse asiassa saksalaisen parlamentarismin kehitykseen ennen helmikuun 1848 vallankumousta. Näiden erona oli vain se, että Saksassa parlamentaarikoilla ei tuolloin juuri ollut todellista vaikutusvaltaa.

Immanentti kritiikki

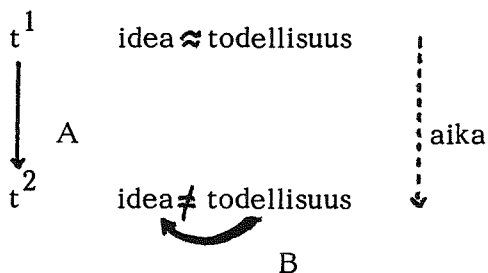
Strukturwandelissa on itse asiassa kyse modernin porvarillisen yhteiskunnan kritiikistä. Mittapuuna on porvarillisen demokratian ja julkisuuden ideaali, josta käsin Habermas kritisoi myöhäiskapitalismia ja sen julkisuusmuotoja.

Immanentti kritiikki, kapitalismin kritisoiminen sen omilla ihanteilla, oli tyypillistä myös Frankfurtin koulun vanhemmalle polvelle. Esimerkiksi Horkheimerilla porvarillisen yhteiskunnan kategorioiden kritiikin tavoitteena oli edesauttaa näissä kategorioissa ilmaistujen toiveiden ja vaatimusten toteutumista asettamalla nämä kategoriat vastakkain myöhäiskapitalismin 'huonon todellisuuden' kanssa. Tällaisen kritiikkikäytännön rajoituksena on kuitenkin, että se pitäytyy näissä kategorioissa (Küstners 1980, 50-52).

Metodologisen valintansa johdosta **Strukturwandel** on ennen muuta julkisuuden rappeutumisen kuvausta. Habermas ei yritä kattavasti käsitellä eri julkisuusmuotojen historiallista kehitystä, vaan keskittyy porvarillisen julkisuuden ideaalityyppiin ja sen muutoksiin. Toisaalta teos ei edusta pelkästään immanenttia kritiikkiä, vaan sen tavoitteena on myös ideologiakritiikki. Habermas pyrkii rekonstruoimaan julkisuuden käsitteen synnyin, kehityksen ja yhteydet porvarillisen yhteiskunnan kategorioihin. Habermasin mukaan ideasta tulee ideologiaa (SdÖ,

112-171), jotakin johon yhä edelleen vedotaan, mutta joka ei enää vastaa todellisuutta.

Tutkimus etenee siis kahteen suuntaan:

A) immanentti kritiikki

B) ideologiakritiikki

Näiden kahden tutkimustavan välinen suhde jää **Strukturwandelissa** kuitenkin hämäräksi. Habermas oikeastaan vain toteaa ihanteiden ja todellisuuden välisen ristiriidan, mutta ei varsinaisesti käsittele sitä, miksi ihanteet eivät enää toteudu tai mitä ristiriitoja itse porvarillisen julkisuuden käsitteeseen sisältyy.

Habermas ei pyri antamaan mitään seikkaperäistä kuvaa porvarillisen julkisuuden liberaalista vaiheesta, vaan korvaa sen tulkitsemalla julkisuuden aatehistoriaa, julkisuuden "klassikoita". 1900-luvun todellisuutta Habermas puolestaan kritisoi vertaamalla sitä näihin ihanteisiin. Idealisoivana **Strukturwandelin** kuvaus julkisuuden rakennemuutoksesta liikkuu yleisellä abstraktiotasolla ja häivyttää alleen monet julkisuuden kehityspiirteet ja muut julkisuusmuodot. (Kritiikeistä esim. Jäger 1973 ja Tuschling 1978.)

Jo teoksen esipuheessa Habermas rajaa tutkimuksensa ulkopuolelle ns. plebeijisen julkisuuden, kan-

sanjulkisuuden, jonka subjekteja eivät ole "sivistyneet säädyt", vaan sivistymätön "kanssa" (SdÖ, 8). Plebeijsen julkisuuden Habermas ymmärtää varsin suppeasti, lähinnä Ranskan vallankumoukseen ja Robespierreen, Englannin chartistiliikkeeseen tai muutamiin varhaisen työväenliikkeen anarkistisiin muotoihin liittyvänä ilmiönä. Kuitenkaan edes 1700-luvun julkisuus ei ollut vain kulttuurista harrastavien aatelisten ja porvarien "resonointia" salongeissa ja kahvituvissa, vaan sitä olivat myös käsityöläisten, kauppiaiden ja työläisten keskustelut ja mielenosoitukset kaduilla. Muiden julkisuusmuotojen huomioonottaminen itse asiassa voisi muuttaa ratkaisevasti sitä kuvaa, jonka Habermas antaa julkisuuden rappeutumisesta 1800-luvun puolivälistä lähtien. Kehitys, joka porvarillisen julkisuuden näkökulmasta näyttää pelkästään negatiiviselta, saattaisikin paljastua muutokseksi, jossa julkisuus itse asiassa laajeni ja muuttui demokraattisemmaksi.

Mielenkiintoista on myös se, että Habermas sivuuttaa **Strukturwandelissa** kokonaan fasismin. Se edusti ilmeisesti 'liian huonoa todellisuutta', jotta sitä olisi voinut tutkia porvarillisilla ihanteilla.

Myöhemmin Habermas (1976, 10-11) on sanonut luopuneensa immanentista kritiikistä kapitalismin tutkimisessa. Tämä ei ole kuitenkaan merkinnyt sitä, että hän olisi luopunut normatiivisesta lähestymistavasta.

Julkisuuden utopia

Julkisuusteoriassa on olennaista erottaa toisistaan julkisuuden käsitteen reaalianalyttinen ja normatiivinen merkitys (Paris 1981, 119). Reaalianalyttisessä mielessä julkisuus tarkoittaa yksityisyydelle,

yksityiselle sfäärille vastakkaista julkisuuden sfääriä. Normatiivisena käsitteenä julkisuus puolestaan viittaa Habermasin myöhemmin kehittelemään herruudesta vapaan kommunikaation ideaan. Tällöin kommunikaation lähtökohtana on oletamus, jonka mukaan keskustelun osanottajat pyrkivät herruudettomaan yksimielisyyteen "antamalla parhaan argumentin ratkaista" keskustelun tulos (mt.).

Tämä vaatimus, jonka porvarillinen julkisuus esitti absoluuttista vallankäyttöä vastaan oli kieltämättä lupaava. Julkisuuden kentällä paras valuutta ei ollut yhteiskunnallinen asema tai omaisuuden määrä - niiden nojalla ei voinut vaatia mitään etuoikeuksia - vaan kyky rationaaliseen argumentointiin. Julkisuuden rakentumiseen ja keskustelutilanteisiin liittyy kuitenkin monia muita valtasuhteita. Jotta voisi osallistua julkisuuteen, siinä käytävien diskurssien säännöt on hallittava. Porvarillisen julkisuuden synty ei siis vain kumonnut entisiä valtasuhteita vaan muutti ne toisenlaisiksi.

Herruudettoman keskustelun esikuva löytyy tieteellisestä keskustelusta, jossa vapaat intellektuellit pyyteettömästi pyrkivät totuuden löytämiseen. Tämä käsitys on yhteydessä siihen tapaan, jolla Habermas on korostanut keskustelun merkitystä myöhemmin omaksumassaan totuuden konsensusteoriassa. Teorian mukaan joku väite on tosi, jos potentiaalisesti kaikki ihmiset voivat sen hyväksyä. Tämä edellyttää sitä, että väite on puolustettavissa kaikkia mahdollisia argumentteja vastaan (Kusch 1985, 61).

Useissa Habermas-kritiikeissä (esim. Sörensen 1975, Jäger 1973, Tuschling 1978) on tulkittu porvarillisen julkisuuden ideaalityypin edustavan ainakin osittain myös

Habermasin omaa kriittisen julkisuuden utopiaa. Habermasin suhde malliinsa on toisaalta ristiriitainen. Habermas pohtii julkisuutta nimenomaan yksilön, intellektuellin näkökulmasta. Yhteiskunnallisista liikkeistä tai puolueista Habermas ei ole kiinnostunut, mutta kun hän **Strukturwandelin** lopussa hahmottelee perspektiivejä julkisuuden elvyttämiseksi, hän ei vaadi porvarillisen julkisuuden ihanteiden tapaan laajan yleisön osallistumista julkiseen keskusteluun, vaan hyväksyy lähtökohdaksi modernin yhteiskunnan rakenteellisen eriytymisen ja vaatii organisaatioiden sisäistä julkisuutta (SdÖ, 291-292). Vaatimus puolueiden, järjestöjen ja valtiollisten organisaatioiden demokratisoimisesta kuulostaa sympaattiselta. Habermasia ajatellen se tuntuu kuitenkin hiukan ristiriitaiselta, sillä **Strukturwandelin** kuvaus julkisuuden rappeutumisesta antaa ymmärtää, että nämä organisaatiot ovat itse asiassa olleet jo viimeiset sata vuotta epädemokraattisia mah-teja, joiden edessä yksilöt ovat jääneet voimattomiksi.

Habermasin rekonstruoima porvarillisen julkisuuden normatiivinen perusta ja sen käsitys subjektien konstituoitumisesta on myös ongelmallisen rationalistinen. Se ottaa lähtökohdakseen valmiit subjektit, joilla on myötäsyttyinen kyky argumentoida rationaalisti (Hyväri-nen 1985, 253). Tässä suhteessa esim. Gramscin ja Althusserin inspiroima ideologiateoreettinen tutkimus, joka tarkastelee subjektien konstituoitumista diskurssien kautta, tuntuu kiinnostavammalta. Taistelu julkisuudesta on myös taistelua vallasta.

Julkisuus ja organisoituminen

Vaikka Habermasin julkisuusteorian

normatiiviseen perustaan ja tapaan periodisoida julkisuuden historiallista kehitystä liittyy monia ongelmia, se ei kuitenkaan merkitse sitä, etteikö **Strukturwandel** olisi myös teoreettisesti tärkeä kirja. Hedelmällisempää on kuitenkin tarkastella sitä enemmänkin hypoteettisena teoriana, ei minään "totuutena", vaan hypoteeseina, joita voidaan testata konkreettisella tutkimuksella (Dahlqvist 1984, 31). Se tarjoaa näkökulman joukkotiedotuksen ja julkisuuden analyysiin luonnostelemalla teoriaa julkisuudesta valtion ja kansalaisyhteiskunnan välittävänä sfäärinä.

Julkisuusteorian ongelmana on toisaalta se, kuinka keskeisenä yhteiskunnallisena kategoriana julkisuutta voi ylipäättään pitää. Habermasin julkisuuden käsite jää hyvin abstraktiksi, ellei julkisuutta tarkastella toiminnallisesti, yhteiskunnallisina käytäntöinä. Ei ole itse asiassa olemassa yhtä julkisuutta - tai siitä voidaan puhua vain abstraktilla tasolla - kuten ei yhtä yleistä mielipidettäkin. Ehkä olisikin parempi puhua muodikkaasti diskursseista² julkisuudessa. Se, että jokin diskurssi voi muodostua ns. yleiseksi mielipiteeksi, on seurausta yhteiskunnassa vallitsevista hegemonisista suhteista.

Julkisuusteoria voisi edustaa tapaa, jolla diskursiivisia muotoja analysoidaan, ei vain tekstuaalisesti, vaan institutionaalisina käytäntöinä ja suhteessa valtaan (Bommes & Wright 1982, 258). Tutkimuksen kohteena olisi diskurssien muodostuminen, niihin liittyvät säännöt ja valtasuhteet. Eräs tapa olisi tutkia diskursiivisia ja kulttuurisia muotoja hegemonian näkökulmasta, käytännössä esim. sitä, miten tietyt artikulaatiot, 'yleiset mielipiteet', saavuttavat ja säilyt-

tävät hallitsevan asemansa.

Tiedotustutkimuksen kannalta tämä merkitsisi joukkotiedotuksen tutkimista nimenomaan sosiaalisena suhteena. Mielenkiintoista olisi se, miten julkisuuden diskurssit organisoivat kansalaisyhteiskunnan sisäisiä ja toisaalta valtion ja kansalaisyhteiskunnan välisiä suhteita. Näitä suhteitahan on viime aikoina luonnehdittu mm. yhteiskunnan jakautumisella korporatiiviseen hallitsemiskartelliin ja ulkopuolisiin (Hirsch 1983) tai "niihin" ja "meihin" (Connell 1982, myös Pietilä 1984 ja 1985). Voisi ajatella, että vallitsevat journalistiset käytännöt enemmänkin estävät kuin tekevät mahdolliseksi ihmisten omaa organisoitumista kansalaisyhteiskunnassa.

Viitteet

¹Tanskalaisesta julkisuustutkimuksesta esim. Pittelkow 1974, Mortensen 1977 ja Massenkommunikation og Offentlighed, 1980.

²'Diskurssin' voi joissakin tapauksissa korvata 'keskustelulla'. Diskurssi ei kuitenkaan edellytä dialogia, vaan siihen voi liittyä myös vaikeneminen, joka sinällään organisoii merkityksiä. Diskurssin käsite sisältää myös institutionalisoituneet tavat, joissa merkitysyhteyksiä organisoidaan.

Kirjallisuus

BOMMES, M. & WRIGHT, P. Charms of Residence: The Public and the Past. Teoksessa Making Histories. London, 1982.

CONNELL, Ian. Tv- uutiset ja yhteiskuntasopimus. Tiedotustutkimus 5(1982):2.

DAHLKVIST, Mats. Jürgen Habermas' teori om "privat" och "offentligt". Esi-puhe teoksessa HABERMAS, Jürgen. Borgerlig offentlighet. Lund, 1984.

EAGLETON, Terry. The Function on Criticism. From The Spectator to Post-Structuralism. London, 1984.

GRONOW, Jukka. Jürgen Habermasin

kommunikatiivisen toiminnan teoria. Sosiologia 19(1982):4.

HABERMAS, Jürgen. Zur Rekonstruktion des Historischen Materialismus. Frankfurt am Main, 1976.

HABERMAS, Jürgen. Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft. Darmstadt ja Neuwied, 1980 (1962). (SdÖ)

HABERMAS, Jürgen. Theorie des Kommunikativen Handelns. Zur Kritik der funktionalistischen Vernunft, osat I-II. Frankfurt am Main, 1981. (1981a)

HABERMAS, Jürgen. Dialektik der Rationalisierung. Gespräch mit Axel Honneth, Eberhard Knödler-Bunte und Arno Widmann. Ästhetik und Kommunikation 45/46, 1981. (1981b)

HIRSCH, Joachim. Turvavaltio. Tampere, 1983.

HORSTER, Detlef. Habermas zur Einführung. Hannover, 1980.

HYVÄRINEN, Matti. Alussa oli liike. Tutkimus yhteiskunnallisten liikkeiden mahdollisuuksista. Tampere, 1985.

JÄGER, Wolfgang. Öffentlichkeit und Parlamentarismus. Eine Kritik an Jürgen Habermas. Stuttgart, 1973.

KANT, Immanuel. Mitä on valistus. Genesis (1979):3 (1784).

KUSCH, Martin. Villi vai ideaali diskurssi? Diskurssianalyysin (Foucault) ja diskurssietiikan (Habermas) suhteesta. Tiede & Edistys 10(1985):1.

KÜSTERS, Gerd W. Der Kritikbegriff der Kritischen Theorie Max Horkheimers. Historisch-systematische Untersuchung zur Theoriesgeschichte. Frankfurt am Main, 1980.

MORTENSEN, Frands. Massenkommunikation og offentlighed. En textantologi fra massenkommunikationens histori i Danmark 1844-1978. Århus, 1980.

MORTENSEN, Frands. The Bourgeois Public Sphere. A Danish Mass Communication Project. Teoksessa Current Theories in Scandinavian Mass Communications Research. Geneva, 1977.

PARIS, Rainer. Soziale Bewegung und Öffentlichkeit. Prokla 43, 1981.

PIETILÄ, Kauko. Kansalaismielipide ja kansanedustus. Sosialistinen Aikakauslehti 3.1984.

PIETILÄ, Kauko. Demokratiasta media-kratiaan. Sosiologia 22(1985):1.

PITTELKOW, Ralf. Offentlighed og

modeoffentlighed. HUG! (1974):1.
SÖRENSEN, Peer. Kritik af Jürgen
Habermas's "Strukturwandel der Öffent-
lichkeit". Fagtryk n:o 2. Århus, 1975.
TUSCHLING, Burkhardt. Die "offene"

und "abstrakte" Gesellschaft. Habermas
und die Konzeption von Vergesellschaftung
der klassischbürgerlichen Rechts-
und Staatsphilosophie. Berlin, 1978.